
Валерій Степанков

**МІЖ МОСКВОЮ І СТАМБУЛОМ: ЧИ ІСНУВАЛА
ПРОБЛЕМА ВИБОРУ ПРОТЕКЦІЇ
У 1648-1654 РР.?**

Попри помітні успіхи історіографії впродовж останніх 15-ти років у з'ясуванні зовнішньої політики уряду Б.Хмельницького, все ж і нині продовжує існувати коло питань, що потребують свого поглибленого вивчення. До них слід віднести й стосунки козацької України з Московією і Портою, зокрема, переговори про прийняття протекції їхніх монархів. Адже залишається не до кінця з'ясованим наступний аспект: переговори проводилися з метою обрання оптимального варіанту протекції чи слугували дипломатичним маневром для отримання від країн-сусідів військово-політичної підтримки?

Не слід недооцінювати впливу геополітичного чинника впродовж першої половини XVII ст. на формування політичної культури козацтва, насамперед його зовнішньополітичних концепцій. Так, відсутність національного політичного життя, експансія католицизму, утиски православних і православної Церкви, небажання польської еліти визнати за козацтвом статус привілейованого стану та інші чинники спонукали частину старшини й духовенства прохати покровительства у російських царів і московського патріархату. Вбачаючи у них захисників православ'я, київський митрополит Й.Борецький у 1624 р. сформулював ідею єдності православної Русі, потрактував українців-малоросіян як молодших, а росіян – великоросів як старших братів, котрі утворюють одну сім'ю¹. І в свідомості частини козацтва й інших прошарків суспільства витворюється погляд на Московію як потенційну союзницю у боротьбі з “ляхами”, що започаткувало становлення у їхньому середовищі промосковської течії.

Водночас у козацькому середовищі зароджується ідея розглядати Крим і Порту як потенційних союзників Війська

Запорозького у досягненні поставлених цілей. Адже вже під час Хотинської кампанії 1621 р. турецький уряд пробував схилити козацтво до виступу проти Польщі, обіцяючи створити Українську державу зі столицею у Києві чи Кам'янці-Подільському². В деяких джерелах знаходимо інформацію, що однією з причин позбавлення влади гетьмана Якова Нероди (Бородавки) виявилася підозра у підтримуванні ним таємних стосунків з турками³. У 1624 р. укладається перша угода Війська Запорозького з Кримом. У 30-х рр. уже мали місце спільні з татарами воєнні дії козаків проти польських підрозділів, а в 40-х рр. – напади на російські землі⁴. З'являється переконання у доцільності підняти на короля “турського царя і кримських татар”⁵.

Не випадково також Б.Хмельницький та його однодумці, розпочавши у 1647 р. підготовку повстання, пов'язували його успішний розвиток з отриманням допомоги з боку Московії, Криму чи Порту. Вважаючи, що перша з них ще не поновила сил після війни з Річчю Посполитою⁶, вони зосередили свої зусилля на переговорах з ханом і султаном. Посольство до останнього (осінь 1647 р.) мало, вочевидь, заручитися підтримкою Туреччини, обіцяючи взамін припинення козацьких нападів на її судна й володіння. Його місія виявилася успішною⁷. У березні 1648 р. укладається українсько-кримський договір, що передбачав надання взаємної воєнної допомоги проти ворогів, заборону татарам грабувати українські землі й брати ясир та згоду Війська Запорозького направити вояків на допомогу султану до Кандії у його війні з Венецією⁸.

Добившись перемог над поляками у травні 1648 р., Б.Хмельницький та його оточення не висунули програми здобуття незалежності України. Вони спромоглися лише сформулювати ідею про утворення на теренах, які контролювалися козаками (восени 1648 р. – це землі Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств) держави, що мала перетворитися у третього суб'єкта (на зразок Великого князівства Литовського) федеративної Речі Посполитої. Домогтися цього сподівалися шляхом реформування політичного устрою останньої

руками монарха. Довідавшись про смерть короля, гетьман вирішив добиватися поставленої мети за допомогою зведення на трон російського царя Олексія Михайловича. 18 червня 1648 р. Б. Хмельницький звернувся до нього з листом, в якому, засвідчуючи бажання бачити його польським королем, заохочував розпочати наступ на Річ Посполиту, обіцяючи при цьому надати військову допомогу⁹. В листі від 21 липня до путивльського воєводи Н. Плещеева гетьман зазначав, що тепер цар може йти війною на ляхів, “азали би дал Бог, штоби он ляхом і нам паном і царем бил одноє віри греческоє...”¹⁰

Водночас гетьман проводив курс на зміцнення відносин з Портою, справедливо вважаючи, що лише її доброзичлива позиція зможе гарантувати збереження військово-політичного союзу з Кримом, який давав шанс добитися успіху у війні з Річчю Посполитою. Тому, ймовірно, відразу ж після здобутої перемоги під Корсунем направив до Стамбулу посольство полковника Ф. Джеджалія, яке мало прохати Ібрагіма підтримки й оскаржити дії хана, котрий дозволив татарам грабувати й брати у ясир українців. Не виключено, що воно мало також порушити клопотання, аби султан “прийняв його (Б. Хмельницького – В. С.) під свою оборону і надав допомогу проти поляків”¹¹.

Вочевидь, разом із Ф. Джеджалієм до Чигирина з’явився і турецький посланець, котрий “обіцяв йому (Б. Хмельницькому – В. С.) дружбу і допомогу турецького султана”¹². Десь на початку вересня до Стамбулу відправилося нове посольство, яке мало засвідчити готовність, взамін на затвердження союзу з Кримом, прийняти протекцію султана на умовах виплати данини (як це чинили Молдавія і Валахія), надіслання в’язнів (полонених) на галери, надання Порті військової допомоги та передачі їй Кам’янець-Подільського. Султан ухвалив чинність українсько-кримського договору, але питання про протекцію не стало об’єктом переговорів¹³. Хоча 21 листопада Б. Хмельницький уклав перемир’я з новообраним королем Яном Казимиром, все ж вислав посольство Ф. Джеджалія до нового султана Мегмеда IV. У листі до нього (він дійшов до нашого часу у різних копіях) гетьман порушував клопотання прийняти всю

Україну (“усю Русь”) “аж по Віслу” під свою протекцію на умовах, якими користувалися Молдавія й Валахія; засвідчував готовність, за дозволом султана, зайняти “решту королівства і Литву”, а також прохав надати йому у володіння Молдавію¹⁴.

Показово, що майже одночасно з посольством до Порту гетьман звернувся з листом до трансільванського князя Дьєрдя І Ракоці, висловлюючи бажання бачити його “опікуном і королем Польщі” й пораду “якнайшвидше наступати на Польщу”, обіцяючи приєднатися “з усім нашим військом і силою”¹⁵. На початку січня 1649 р. він відправив посольство до Москви, яке мало засвідчити незалежність витвореної держави від Речі Посполитої, наявність намірів добиватися звільнення решти українських земель, а також прохати військової допомоги. Через єрусалимського патріарха Паїсія, котрий виїхав разом з українським посольством, Б.Хмельницький, запропонував царю взяти Військо Запорозьке (так офіційно називалася козацька Україна) під свою протекцію¹⁶.

Створюється враження, що у кінці 1648 – на початку 1649 рр. гетьман вдався до енергійних дій, спрямованих на пошук протектора, спроможного допомогти в реалізації політичних цілей (показово, що саме у цей час у свідомості гетьмана та його оточення стався перелом: з позицій автономізму й федералізму вони перейшли до програми виборення незалежності). При чому, апеляція відразу ж до кількох володарів наштовхує на думку, що він допускав можливість одночасної підлеглості кільком монархам-протекторам, як це, до речі, чинили правителі Молдавії, Валахії, Трансільванії й інших країн (політика, як з’ясував Т.Чухліб, полівасалітетної залежності)¹⁷. Проте, як засвідчує аналіз джерел, сутність політики полягала в іншому. Справа у тому, що він не хотів приймати жодної з протекцій, а прагнув подібними клопотаннями схилити котрогось із монархів до надання воєнної допомоги й втягнути у війну з Річчю Посполитою, щоб розгромити її, вибороти незалежність, а в останній момент відмовитися від юридичного оформлення протекції. Тобто, сформульована і висунута ним ідея протекції розглядалася не як програма дій, яку слід реалізувати, а лише як дипломатична хитрість, своєрідна приманка, спрямована на

досягнення вищеназваної мети. І тільки у критичній ситуації вона мала прислужитися кроком для виходу з неї.

Лютневі переговори (1649 р.) у Москві завершилися невдачею: цар відмовився взяти козацьку Україну під протекцію і, посилаючись на “вічний мир” 1634 р. з Польщею, вступити у війну проти неї¹⁸. Не мали успіху й переговори у кінці квітня 1649 р. між гетьманом з російським послом Г. Унковським, якого Б. Хмельницький переконував у доцільності посісти Олексієм Михайловичем польський трон¹⁹. На його думку, висловлену у листі від 13 травня до царя, це дало б змогу домогтися об’єднання “всього православия”²⁰. Однак у цей час Москва не мала наміру втручатися в українсько-польську війну, намагаючись добитися династичної унії з Річчю Посполитою й повернення Смоленська і Сіверщини шляхом дипломатичного тиску на неї²¹.

Паралельно Б. Хмельницький проводив курс на зміцнення відносин з Портою. Джерела не підтверджують думки Б. Флорі про існування, починаючи з перших місяців 1649 р., тривалої паузи у них (до 1650 р.)²². Десь у кінці лютого гетьман направив до Порти чергове посольство, обіцяючи за надання воєнної допомоги прийняти її протекцію. Мабуть, у першій декаді квітня турецький уряд прийняв ухвалу наказати хану й сілістрійському паші підтримати дії Б. Хмельницького. Ця ухвала викликала велике занепокоєння серед польської еліти²³.

Прагнення гетьмана досягти незалежності України й декларування ним наміру прийняти протекцію султана не на жарт стурбували кримську еліту. Адже поява на північних кордонах ханату держави під протекцією Порти, по-перше, позбавила б її можливості систематично грабувати і брати у ясир українське населення, а, по-друге, істотно обмежила б геополітичну роль Криму у Південно-Східній і Східній Європі, змогу впливати на перебіг українсько-польської війни з максимальною вигодою для власних інтересів. Щоб запобігти цьому, у вирішальний момент Зборівської битви (у ніч з 15 на 16 серпня) Іслам-Гірей пішов на переговори з королем й змусив до них Б. Хмельницького. Вони завершилися укладенням кримсько-польського й українсько-польського договорів. Перший

з них істотно погіршував геополітичне становище козацької України, оскільки встановлював союзницькі відносини між Кримом і Річчю Посполитою, що передбачали надання взаємної воєнної допомоги проти спільного ворога, яким могла стати і вона, а також перетворював її у заложницю спільних кримсько-польських зовнішньополітичних акцій. Другий передбачав надання автономії Війську Запорозькому лише у складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств, породжуючи трагедію розподілу України на два регіони, які потрапляли до складу різних держав²⁴.

Склалася ситуація, що вимагала негайного опертя на підтримку (шляхом прийняття протекції) тієї з держав, яка б забезпечила доведення до переможного кінця боротьби з Польщею, нейтралізувавши при цьому антиукраїнську позицію Криму. Проте Б. Хмельницький (не знаючи змісту кримсько-польського договору) не вловив появи нової, вкрай небезпечної для держави, тенденції розвитку міжнародних відносин, тому продовжував попередню політику “розігрування карти” прийняття протекції султана чи царя. У політиці щодо Московії гетьман уникав загострення відносин (тільки дякуючи винятковій дипломатичній спритності, спромігся запобігти влітку 1650 р. запланованому Бахчисараєм і Варшавою спільному нападу на неї кримсько-українських військ). Однак, схилиючи її еліту до прийняття Війська Запорозького під царську протекцію й вступу у війну з Польщею, натякав, що інакше може вчинити похід проти неї разом з татарами і турками²⁵.

Двічі до кінця 1649 р. український володар звертався до уряду Порти, засвідчуючи вірність “отоманському цезареві”. При цьому він гарантував безпеку від козацьких нападів на морі й суші, а також готовність виступити проти будь-якого її ворога, прохаючи взамін надіслати на допомогу проти Польщі війська Молдавії, Валахії й Трансільванії²⁶. Важливі переговори відбулися у кінці липня 1650 р. у Чигирині з турецьким послом Осман-агою. На них гетьман заявив про бажання вірно служити Високій Порті, зобов’язався не допускати морських виправ козаків, підтримувати союз із Кримом й не брати участі у ворожих акціях проти неї. Зі свого боку, Осман-ага обіцяв, що Порта надасть козацькій Україні військову допомогу.

До Стамбулу виїхало посольство київського полковника А. Ждановича, котре мало засвідчити “рішучий намір” гетьмана “завжди вірно й правдиво служити могутньому цареві...”²⁷

Його прийняли з великими почестями. Султан погодився взяти Українську державу під свою протекцію. Для розв’язання окремих спірних питань, пов’язаних з умовами протекції, до Чигирина виїхав Осман-ага. Під час переговорів з ним Б. Хмельницький домагався відмови турецької сторони від вимоги виплати данини. З цим до Стамбула виїхало нове посольство²⁸. У цей же час (грудень) Мегмед IV видав гетьману грамоту, офіційно повідомляючи про прийняття козацької України “під крила й протекцію нашої неосяжної Порти” й відкладаючи на майбутнє остаточне з’ясування окремих деталей²⁹. Після переговорів з українським посольством у лютому 1651 р. турецький уряд відправив до Чигирина посольство Осман-аги з атрибутами влади для гетьмана, включаючи диплом на володіння “Руським князівством”, яке мало повідомити про згоду Порти надіслати війсьну допомогу, запропонувати відправити “великого посла” до Стамбулу для остаточного затвердження угоди про прийняття протекції. Її умови були сприятливими для козацької України: вона звільнялася від сплати данини, а її зобов’язання перед султаном зводилися лише до надіслання, у разі потреби, в його розпорядження війська й запобігання козацьким морським виправам³⁰.

Як на мій погляд, враховуючи складність геополітичного становища, гетьману й старшині слід було наважитися прийняти протекцію й відправити до столиці Порти велике посольство. Цей крок докорінним чином змінив би ситуацію на користь гетьманату, бо, по-перше, забезпечував його від ворожих акцій з боку Криму й слугував запорукою дієвості військово-політичного союзу з ним, а, по-друге, давав реальний шанс, опираючись на мілітарну потугу імперії, успішно завершити війну з Річчю Посполитою й об’єднати у своїх межах всі етноукраїнські землі. Проте Б. Хмельницький і його однодумці продовжували залишатися у полоні старої концепції взаємин з Портою і Московією. Прийнявши у квітні Осман-агу, гетьман відмовився від оформлення протекції й військової допомоги.

Відправлений до Стамбулу сотник Колодницький не одержав повноважень для остаточного узгодження умов угоди³¹.

Трагічним наслідком цього прорахунку стала Берестечкова катастрофа, зумовлена самовільним залишенням 30 червня 1651 р. кримськими і ногайськими татарами поля битви. Однак і вона не внесла істотних змін до курсу українського уряду. Як і раніше, він визначався прагненням, обмежуючись запевненнями прийняти протекцію, схилити Московію і Порту до війни з Польщею. Зокрема, уряд не поспішав направити посольство до Москви для обговорення статей відповідного договору. З іншого боку, вона теж не квапилася загострювати відносини з Польщею й приймати Військо Запорозьке під протекцію. Цар вирішив взяти на себе роль посередника у польсько-українському замиренні³².

Продовжувалися переговори і з Портою. В грудні 1651 р. гетьман порушив перед султаном клопотання про прийняття під протекцію всієї України (“Русі”)³³. У травні наступного року відправив до Стамбулу посольство, що мало засвідчити згоду Чигирини віддати Порті Кам’янець-Подільський³⁴. У лютому й квітні 1653 р. туди ж подалися нові посольства клопотатися про прийняття гетьманату під протекцію, надіслання допомоги, заборону хану спустошувати Україну. І вдруге турецький уряд ухвалив рішення про прийняття козацької України під протекцію (за умови виплати незначної данини й передачі Порті Кам’янця). До Чигирини відправляється посольство Магмет-аги, яке повезло грамоту на володіння князівством й атрибути влади, а також мало відібрати присягу у гетьмана, старшин і козаків. У разі її принесення султан обіцяв надіслати на допомогу 100 тис. вояків.

На цей час внутрішньо- і зовнішньополітичне становище козацької України уже мало стійку тенденцію до погіршення. Серед старшини визрівало переконання у необхідності врешті-решт прийняти протекцію Порти чи Московії. До цього, вочевидь, уже почав схилитися й сам гетьман, свідченням чого стало винесення ним у кінці травня (до речі, вперше) на обговорення старшинської ради питання про протекцію Порти. Якщо вірити генеральному писарю І. Виговському, майже всі полковники і гетьман висловилися

за її прийняття, проти – А. Жданович та І. Виговський. Останній звернувся по підтримку до рядового козацтва, виступ якого й спонукав Б. Хмельницького відмовитися від ухвального рішення³⁵. Оскільки переговори з Портою продовжувалися, у першій декаді вересня гетьман зібрав уже нову раду, яка теж відмовилася ухвалити прийняття турецької протекції, як до речі, і російської. Воднораз вона засвідчила існування серед еліти протурецького й проросійського угруповань³⁶.

Влітку 1653 р. становище Української держави стало близьким до критичного: обезлюднення великих регіонів внаслідок воєнних дій, голодівок й епідемій призвело до скорочення вдвічі чисельності армії; переживало глибокий занепад господарське життя; посилювалася емоційно-психологічна втома населення від виснажливої довготривалої боротьби; наростало його невдоволення політичним курсом гетьмана, прорахунки якого у молдавській політиці призвели до утворення антиукраїнської коаліції у складі Речі Посполитої, Молдавії, Валахії й Трансільванії; ускладнилися відносини з Кримом; польський уряд розпочав у серпні воєнні дії. Відхилення турецької протекції спонукало Б. Хмельницького та його оточення активізувати зусилля по отриманню допомоги з боку Московії, яка почала відходити від попереднього курсу щодо України. Адже її уряд не влаштувала ні поразка гетьманату у війні з Польщею, ні прийняття ним протекції Порти, оскільки обидва варіанти таїли ускладнення для реалізації власних геополітичних планів. Окрім цього, російська еліта проймалася ідеєю, що взяття Війська Запорозького під протекцію – це початок “долгожданного торжества Православия и Православного царства, осуществление предназначения, уготованного московским государям”³⁷.

І вже 2 липня Олексій Михайлович у грамоті до гетьмана засвідчив згоду взяти його з Військом Запорозьким під свою протекцію. При чому, на чільне місце в обговоренні цього рішення виносився релігійний чинник: “чтобы христианская вера в вас не пресекалась, но паче преисполнялась и великого постыря христа бога нашего стадо умножалось, яко же глаголет: и будет едино стадо и един пастырь...”³⁸ Дізнавшись про провал миротворчої місії

“великого посольства” у Львові, яке прагнуло переконати польську сторону у доцільності замиритися з козацькою Україною на умовах Зборівського договору, Земський собор 11 жовтня прийняв ухвали про розрив “вічного договору” з Річчю Пополитотою й прийняття Б. Хмельницького і Війська Запорозького “з городами их и з землями” під “государскую высокую руку для православные христианские веры и святых Божиих церквей...” Як бачимо, основною причиною цієї постанови проголошувалася необхідність захисту православної віри, хоча визнавалося, що це робиться і для того, “чтоб их не отпустит в подданство турецкому салтану или крымскому хану...”³⁹ Для завершення правового оформлення прийняття царської протекції до козацької України 19 жовтня вирушило посольство Василя Бутурліна.

Розглядаючи рішення Земського собору, не можна не звернути уваги на наступний важливий аспект. Воно приймалося без попереднього узгодження з козацькою Україною основних умов протекції, які б визначали права й обов’язки обох сторін, що суперечило тогочасній європейській практиці юридичного оформлення міждержавних відносин. Через брак джерел нам не відома реакція Б. Хмельницького та його оточення на цю особливість акту про протекцію. Вони довідалися про дане рішення Москви під час Жванецької воєнної кампанії проти поляків, що завершилася укладенням 15 грудня Кам’янецького кримсько-польського договору. Він мав для Української держави катастрофічні наслідки, оскільки не передбачав визнання самого факту її існування взагалі (лише козаки отримували підтвердження своїх прав і свобод відповідно до статей Зборівського договору). Крим і Річ Посполита досягли також згоди на негайну окупацію її теренів польськими підрозділами й повернення шляхти до маєтків⁴⁰.

За обставин, коли йшлося про порятунок держави (17 січня 1654 р. Б. Хмельницький видав у Переяславі універсал до старшин Війська Запорозького, наказуючи готуватися до відбиття нападу “неприятелів-ляхів”⁴¹), на чільне місце висувалася проблема одержання воєнної допомоги проти можливого наступу Речі Посполитої, військово-політичним союзником якої виступав ханат.

Її виняткова важливість полягала в тому, що козацька Україна не могла власними силами вести успішні військові дії на трьох фронтах. А отримати військову підтримку тепер можна було лише за умови негайного прийняття царської протекції. І саме усвідомлення безвихідності військово-політичної ситуації врешті-решт змусило гетьмана й старшину відмовитися від вимоги до російського посольства присягнути від імені царя на тому, що “их, гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоять, и вольностей не нарушеть, и хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маестности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему”²⁴², й піти на принесення односторонньої присяги. Отже, переяславський акт прийняття царської протекції становив собою не результат тривалих переговорів обох сторін про її умови, а зроблений під тиском обставин вимушений крок, спрямований на пошук виходу зі скрутного становища. Сприяли його здійсненню поширення проросійських настроїв серед козацтва й старшини, а також наявність спільного віросповідання (православ'я) населення України й Росії.

Аналіз зовнішньополітичного курсу українського уряду щодо Московії і Порту у 1648-1654 рр. дає підстави зробити наступні висновки:

1) намагаючись заручитися їх політичною підтримкою й одержати від них військову допомогу, український гетьман проводив до весни 1653 р. політику містифікації прийняття протекції, насправді ж не маючи на меті приймати її;

2) відмова від прийняття турецької протекції весною 1651 р. стала істотним дипломатичним прорахунком Б. Хмельницького й старшини;

3) з весни 1653 р., у зв'язку з погіршенням геополітичного становища, українська еліта почала схилитися до усвідомлення необхідності прийняття протекції Порту чи Московії. Відхилення турецької протекції на двох радах стало наслідком відсутності єдності серед старшини, оскільки одна її частина орієнтувалася на Московію, а інша традиційно не сприймала ісламський світ в особі султана Османської імперії;

4) одностороння переяславська присяга на вірність цареві, без попереднього узгодження конкретних умов прийняття протекції, була вимушеним заходом з боку гетьмана й старшини, зумовленим вкрай важким становищем козацької України, в якому вона опинилася внаслідок укладення Кам'янецького договору між Кримом і Портою.

-
- ¹ Płochij S. Między Rusią a Sarmacją: "unarodowienie" Kozaczyzny ukraińskiej w XVII-XVIII w. // *Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie*. – Lublin, 2000. – S.161-162.
 - ² Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VII. – С.469; Podhorodecki L., Raszba N. *Wojna Chocimska 1621 roku*. – Krakow, 1979. – S.71.
 - ³ Грушевський М. Історія... – Т.VII. – С.471; Tretiak J. *Historja Wojny Chocimskiej (1621)*. – Krakow, 1921. – S.150.
 - ⁴ Грушевський М. Історія... – Т.VII. – С.517; Флоря Б.Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // *Исследования по истории Украины и Белоруссии*. – М., 1995. – с.52-59.
 - ⁵ Флоря Б.Н. Запорожское казачество... – С.59.
 - ⁶ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.348.
 - ⁷ Мицик Ю. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // *Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в XIV-XVIII вв. Материалы научной конференции*. – Запорожье, 1993. – С.44-45.
 - ⁸ Грушевський М. Історія... – К., 1995. – Т.VIII. – Ч.2. – С.176; Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // *Український археографічний щорічник*. – К., 1993. – Вип.II. – Т.5. – С.180, 189; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 2003. – С.103.
 - ⁹ Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) (далі – ДБХ). Упорядники І.Крип'якевич та І.Бутич. – К., 1961. – С.48-49.
 - ¹⁰ Там же. – С.57.
 - ¹¹ Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф.5. Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк.141-142; Прицак О. Назв.пр. – С.183.
 - ¹² Бібліотека музею Чарторійських (далі – БМЧ) (Краків). ВР. – Спр. № 142. – Арк.578.
 - ¹³ Michałowski J. *Księga pamiętnicza*. – Kraków, 1864. – S.211.
 - ¹⁴ ДБХ. – С.628; Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І.П. *Історія України*. – Львів, 1990. – С.14; Федорук Я. Критичні замітки до соціально-політичного портрету Богдана Хмельницького // *Україна в минулому*. – Київ, Львів, 1994. – Вип.4. – С.199.
 - ¹⁵ ДБХ. – С.85.
 - ¹⁶ Воссоединение Украины с Россией (далі – ВУР): Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т.II. – С.92-100; Гой П. Дипломатичні стосунки України з

- Московщиною 1648-1651. – Львів, 1996. – С.71-75; Грушевський М. Історія... – Т.VIII. – Ч.3. – С.136-138.
- ¹⁷ Чухліб Т. Міждержавні відносини у Європі на зламі середньовіччя і ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип.2. – С.151-168; Його ж. Особливості міжнародної політики гетьмана Б.Хмельницького // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С.78-80.
- ¹⁸ Архів Інституту історії України НАН України. – оп.3. – Спр.7. – Арк.42-43; ВУР. – Т.II. – С.92-98; Гой П. Назв. пр. – С.73-80; Грушевський М. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. // Україна. – 1914. – № 2. – С.29-35.
- ¹⁹ ВУР. – Т.II. – С.151-155.
- ²⁰ ДБХ. – С.118.
- ²¹ Лызлов Г.М. Польско-русские отношения в период освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.: Автореф. дис.... к.и.н. – М., 1959. – С.9-10.
- ²² Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С.93.
- ²³ Краківський державний архів (далі – КДА). – Зібрання Піноцці. – Спр. № 363. – Арк.329; Зібрання Русецьких. – Спр. № 41. – Арк.137.
- ²⁴ ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських № 2286/II. – Арк.29-30; Центральний державний історичний архів України. – Ф.1230. – Оп.1. – Спр.194. – Арк.42-43; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – С.202-205.
- ²⁵ ВУР. – Т.II. – С.188, 269-270, 281, 329, 358-359, 376, 429-433, 448, 463; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – 2-ге вид., доп., перер. – С.267-276.
- ²⁶ КДА. – Зібрання Русецьких № 31. – Арк.71; № 41. – Арк.209.
- ²⁷ ДБХ. – С.177-178; Бутич І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – Львів, 1991. – Т.ССXXII. – С.319-326; Грушевський М. Історія... – К., 1996. – Т.IX. – Ч.1. – С.59-64.
- ²⁸ КДА. – Зібрання Піноцці. – Спр. № 363. – Арк.533; ВУР. – Т.III. – С.51-52; ДБХ. – С.204-205; Грушевський М. Історія... – Т.IX. – Ч.1. – С.131-137; Флоря Б. Богдан Хмельницький... С.95-96.
- ²⁹ Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 г. / (далі – ДОВ). – К., 1965. – С.375-376.
- ³⁰ ВУР. – Т.III. – С.65, 80; ДОВ. – С.565; Грушевський М. Історія... – Т.IX. – Ч.1. – С.135-138; Флоря Б. Богдан Хмельницький... – С.96-97; *Oświęcim S. Dyaryusz 1643-1651.* – Kraków, 1907. – S.355.
- ³¹ ВУР. – Т.III. – С.65, 80; Флоря Б. Богдан Хмельницький... – С.97-98.
- ³² ВУР. – Т.III. – С.120-123, 262-263, 269; ДБХ. – С.281; Заборовский Л. Переяславская рада и московские солашения 1654 года: проблемы исследования // Россия-Украины: история взаимоотношений. – М., 1997. – С.42.
- ³³ ДБХ. – С.234.
- ³⁴ КДА. – Зібрання Русецьких. – Спр. № 31. – Арк.183.
- ³⁵ ВУР. – Т.III. – С.290, 303, 307, 320; Грушевський М. Історія. – Т.IX. – Ч.1. – С.498, 534-537; Заборовский Л.В. Борьба русской и польской дипломатии и позиция Османской империи в 1653-1654 гг. // Балканские исследования. – М., 1978. – Вып.3. – С.66-67; Его же. Порта, Крымское ханство и государства Центральной

-
- и Восточной Европы в 1648-1654 гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – Ч.1. – С.210-212; Флоря Б. Богдан Хмельницкий... – С.99-101.
- ³⁶ Библиотека Польської академії наук (Краків). ВР. – Спр. № 1065. – Арк.593; № 2254. – Арк.376; Грушевський М. Історія... – Т.IX. – Ч.I. – С.655; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – С.302-303.
- ³⁷ Андреев И. “Хотим царя восточного, православного...” // Родина. – 1999. – № 8. – С.65.
- ³⁸ ВУР. – Т.III. – С.323.
- ³⁹ Там же. – С.407-414.
- ⁴⁰ БМЧ. ВР. – Спр. № 147. – Арк.194-197; БПАН (Курнік). ВР. – Спр.353. – Арк.22-24; Степанков В.С. Жванецька кампанія Б.Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень-грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т.2. – С.16-17; Miiewski D. Kryzys wojskowości polskiej na przykładzie kampanii Żwanięckiej Jana Kazimierza // Barok. Historia-Literatura-Sztuka. – Warszawa, 2001. – T.VIII, 1. – S.105-106.
- ⁴¹ ДБХ. – С.315.
- ⁴² ВУР. – Т.III. – С.464.